

Boekbespreking

Johannes Schreiner, *Der Schauzwang auf Deich und Schleuse: 'Die dwanck op den dijck ind sluese'. Die Entwicklung der Deichschau am unteren Niederrhein vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*, (Bielefeld 1995) Verlag für Regionalgeschichte, Kalkar: Heresbach-Stiftung, ISBN 3-89534-159-2, 517 blz.

Jan Kuys*

35

Reeds een deel van de titel van deze Münsterse dissertatie laat zien dat hier sprake is van een studie die in verband kan worden gebracht met de Nederlandse waterstaatsgeschiedenis. De hoofdtitel is de moderne Duitse vertaling van de ondertitel *Die dwanck op den dijck ind sluese*, die niet ontleend is aan een Nederlandse maar aan een Kleefse historische bron. Waar deze ondertitel primair taalkundige verwantschap laat zien, illustreert de inhoud van dit boek dat de waterstaatkundige geschiedenis van de gebieden ter weerszijden van de Rijn vanaf de Nederlands-Duitse grens stroomopwaarts tot aan de plaatsen Dinslaken en Rheinberg – respectievelijk op de rechter en linker Rijnsoever gelegen – zeer veel punten van overeenkomst vertoont met die van het Nederlandse rivierengebied. Voor de auteur werd de keuze van zijn onderwerp vooral bepaald door het ontbreken van een diepgaande het lokale niveau overstijgende studie naar de geschiedenis van de waterschappen aan de Duitse *Niederrhein*. De waterschappen in het gebied van het voormalige hertogdom Kleef werden en worden met de term *Deichschau* aangeduid. Hiermee kan zowel het gebied als de organisatie worden aangeduid. Volgens Beekman heeft het Nederlandse woord 'dijkschouw' zelden een geografische betekenis.¹ Om praktische redenen heeft schrijver dezes echter ervoor gekozen in het navolgende het Nederlandse woord 'dijkschouw' te bezigen als hij over de Kleefse *Deichschau* spreekt.

Als Nederlands waterstaatshistoricus wordt men bij lezing van dit boek vooral getroffen door de vele raakvlakken met de Nederlandse waterstaatsgeschiedenis die Schreiner weet aan te voeren. Gewezen kan worden op het dijk- en weteringwezen, de organisatie van de dijkschouwen, de ontwikkeling van het dijkrecht, de hoogwaterproblematiek en het gemeenschappelijke Kleefs-Gelderse waterstaatsbeheer in de grensgebieden. Buiten het terrein van de waterstaat zijn er nog de diverse politieke en familiale banden die de graven van Kleef met de graven van Holland en de graven/hertogen van Gelre onderhouden hebben. Speciale vermelding verdient ook de Kleefse leenhoogheid over het Land van Altena, waaraan overigens in 1332 een einde is gekomen door de overdracht aan de graaf van Holland. Al dit soort banden maken het zeer waarschijnlijk dat de graven van Kleef goed op de hoogte waren van het toenmalige dijk- en weteringwezen in het graafschap Holland en het hertogdom Gelre.

In zijn uiteenzettingen legt de auteur grote nadruk op de rol die de Kleefse landsheren vanaf de late Middeleeuwen hebben gespeeld bij de totstandkoming en de instandhouding van de waterstaatsorganisatie, waarbij hij ook wijst op de samenhang tussen de ontginning van de binnengebieden en de ontwikkeling van de waterstaatsorganisatie. Op dit gebied ziet hij punten van overeenkomst tussen de gewesten Holland, Gelre en Kleef, reden waarom hij uitvoerig ingaat op de

* Dr. Jan A.E. Kuys is senior docent van de vakgroep Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.
1--A.A. Beekman, *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795* ('s-Gravenhage 1905-1907) 2 banden, i.v. 'dijkschouw'.

waterstaatsgeschiedenis van Holland en Gelre. Schreiner geeft een uitgebreid en actueel overzicht van de stand van kennis van de Hollands-Utrechtse en Gelderse waterstaatsgeschiedenis. Wel kan men zich afvragen of het zin heeft in een boek over de Kleefse waterstaatsgeschiedenis bijvoorbeeld de problematiek van de vroegste Hollandse dijken te behandelen, of een *Exkurs* over de Veluwe op te nemen. Gelre is volgens Schreiner in waterstaatkundig opzicht de verbindende schakel tussen Holland en Kleef geweest. Vanuit Holland via Gelre heeft het waterschapswezen, met een tijdsverschil van circa 50 jaar ten opzichte van Gelre, het Kleefse bereikt. In de Hollandse veenstreken en de Gelderse komgebieden deed de behoefte aan bedijkingen zich eerder gevoelen dan in de hoger gelegen en minder door het water bedreigde Kleefse gebieden. Door de voortgaande stroombedvernaauwing ten gevolge van dijk aanleg in de benedenstroomse gebieden zal de noodzaak van dijk aanleg zich langzamerhand stroomopwaarts verplaatst hebben.

Het oudste bekende Kleefse dijkrecht is dat van het Land van Kranenburg uit het jaar 1343. Dit is evenwel geen 'echt Kleefse' dijkrecht, omdat het niet werd uitgevaardigd door de graaf van Kleef, maar door de toenmalige pandhouder van het Land van Kranenburg, Dirk van Hoorne, een jongere broer van heer Willem van Hoorne en Altena. Schreiner bestrijdt de traditionele opvatting dat de Kleefse landsheren zich eerst sinds hertog Adolf (1394-1448) actief met de waterstaatsorganisatie zouden hebben ingelaten. Hertog Adolf heeft zich weliswaar meer dan eens ingezet voor de waterstaatsorganisatie in zijn hertogdom, maar volgens Schreiner moet het begin van de landsheerlijke bemoeienissen op een vroeger tijdstip worden gesitueerd. Hij kan uit de jaren 1350-1370 een aantal bewijsplaatsen aanvoeren waaruit blijkt dat ook toen reeds daarvan sprake was. Wel staat vast dat ten tijde van hertog Adolf de landsheerlijke bemoeienissen met de waterstaat onder druk van hoge waterstanden geïntensiveerd werd. De hoogwaterjaren en de daarmee samenhangende landsheerlijke maatregelen hebben hertog Adolf ten onrechte in de geschiedenisboeken doen belanden als de grondlegger van het Kleefse dijkwezen. In de tweede helft van de veertiende eeuw moeten tevens reeds diverse heemraadcolleges gefunctioneerd hebben. Aan schriftelijke vastlegging van het dijkrecht heeft toen klaarblijkelijk nog weinig behoefte bestaan. Een mogelijke oorzaak hiervan zou kunnen zijn dat het Kleefse waterschapswezen in het algemeen kleinschaliger was dan in Holland en Gelre. Een relatief groot aantal hoogwaterjaren in de periode 1394-1414 noopte tot intensivering en verbetering van de waterstaatszorg. De hoogwatergegevens die Schreiner met betrekking tot deze jaren aan Kleefse archiefbronnen heeft ontleend, stemmen overigens volledig overeen met de bevindingen van Gottschalk², zo constateert hij. Buitengewoon hoge waterstanden in het voorjaar van 1413 waren een belangrijke factor voor de optekening van het eerste 'echt Kleefse' dijkrecht, dat van Bislich uit het jaar 1414, een laat tijdstip in vergelijking met de benedenstroomse Nederlandse gebieden. De inspanningen die in de jaren dertig en veertig van de vijftiende eeuw werden geleverd om het hoogwater te beteugelen, hebben niet tot een duurzame oplossing geleid. Nadat zich in het voorjaar van 1458 extreem hoge waterstanden hadden voorgedaan, ontbrandde onder de ingelanden een discussie over de vraag of moest worden overgegaan tot verlaging van de winterdijken tot zomerdijkniveau, waardoor een verbreding van het winterbed zou worden gerealiseerd. In mei van dat jaar riep hertog Johan een landdagvergadering bijeen om over deze kwestie te beraadslagen. Op deze standenvergadering werden verschillende varianten besproken; voor- en tegenstanders lieten hun respectieve mening uiteraard sterk afhangen van de mate waarin zij van het hoogwater te lijden hadden gehad en voordelen verwachtten van een verlaging of doorsteken van de winterdijken. In een aantal gevallen werd voorgesteld om bij wijze van proef op enkele plaatsen voor een beperkt aantal jaren gaten in de dijken te maken. De voorstanders lieten zich vooral leiden door een afweging van de kosten en baten: zij achtten beheerste overstromingen minder kostbaar dan het op winterniveau houden van de dijken. Uiteindelijk werd toch besloten om de dijken te repareren en de zomerdijken te verhogen. In de jaren 1665/66 en 1784 werd deze discussie nogmaals gevoerd, maar bleef uiteindelijk de bestaande situatie evenals in 1458 gehandhaafd.

2--M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, deel II, De periode 1400-1600 (Assen 1975).

Na de episode uit 1458 trad de hertog weer naar de achtergrond; nog steeds werd de zorg voor de waterstaat beschouwd als een taak die in principe bij de ingelanden lag. Tegen het einde van de vijftiende eeuw ziet men dat de dijkschouwen zich frequenter tot de landsheer gaan wenden, wanneer zij niet meer op eigen kracht de problemen kunnen oplossen. Schreiner benadrukt echter dat de landsheer en zijn raden zich slechts op uitdrukkelijk verzoek van de dijkstoel of de ingelanden in dit soort zaken mengden. Op algemeen bestuurlijk gebied was in deze jaren in het hertogdom Kleef sprake van een toenemende invloed van de centrale landsheerlijke instellingen. Voordat het vorstelijk centralisme echter in het domein van de waterstaat kon binnendringen, bleken nieuwe catastrofes noodzakelijk.

Zo'n catastrofe deed zich onder meer voor in 1564/65, toen misoogsten, hoogwater en een strenge winter met zware ijsgang in het gebied tussen Keulen en de Noordzee voor een noodtoestand hadden gezorgd. Gottschalk heeft deze situatie eerder beschreven.³ Toen men in de winter van 1570/71 wederom werd geconfronteerd met hoogwater en zware ijsgang, namen de steden het initiatief om bij de landsheer aan te dringen op het nemen van krachtige maatregelen. Die maatregelen zouden zich onder meer moeten richten tegen het groeiende aantal kribben en dammen die met het oog op aanwassen in het stroombed waren gelegd. De talloze klachten van de ingelanden leidden uiteindelijk tot een landsheerlijke reactie in de vorm van de hertogelijke dijkverordening van 1575. Deze moest voorzien in de vele hiaten die de lokale dijkrechten vertoonden, waardoor misbruik en wantoestanden werden uitgelokt. Deze uitgebreide verordening werd door de hertogelijke raden grotendeels gecompileerd uit bestaande dijkrechten en moest vooral de bestuurskracht van de dijkstoelen verbeteren. Van revolutionaire veranderingen was geen sprake. De afzonderlijke dijkstoelen bleven de hoogste gerechtelijke instantie in waterstaatszaken. De verordening kende wel een bepaling die het de landsheer mogelijk maakte om zonnodig voor het hertogdom een opperste dijkgraaf met vergaande bevoegdheden aan te stellen, maar de hertog heeft slechts spaarzaam van deze bepaling gebruik gemaakt. Hoewel men anders zou verwachten, gold de dijkverordening niet voor het gehele hertogdom, maar slechts voor de dijkstoelen die expliciet daarin opgesomd worden. Hoewel de Pruisische regering in de loop van de achttiende eeuw op sommige onderdelen de waterstaatszorg begon te centraliseren, bleef de dijkverordening van 1575 aanvankelijk gehandhaafd. Het Kleefse dijkreglement van 1767 bracht ingrijpende veranderingen zoals de gemeenmaking van de dijken, maar dit valt buiten het tijdsbestek van Schreiners boek. Door die gemeenmaking was Kleef het buurgewest Gelre voorbij gestreefd, want hier werd na enkele mislukte pogingen in de Franse tijd eerst met het Rivierpolderreglement van 1838 begonnen met de invoering van de gemeenmaking.

Hoewel dit boek zeker meer te bieden heeft dan pure lokale en regionale geschiedenis, wordt de lezer daarmee wel overvoerd. De auteur heeft een uitputtende studie gemaakt van bronnen en literatuur en wil de lezer daarvan uitgebreid verslag doen. Helaas ontbreekt een register, zodat gerichte raadpleging moeilijk is. Wie de moeite neemt de meer dan 500 bladzijden te lezen, wordt daarvoor zeker beloond. Verscholen tussen de vele uiteenzettingen over plaatselijke waterstaatkundige toestanden zitten opmerkingen en conclusies van meer algemene aard, waardoor bij lezing geleidelijk een totaalbeeld van de Kleefse waterstaatsgeschiedenis ontstaat. Daarnaast toont Schreiner aan dat de Gelderse en Kleefse waterstaatsgeschiedenis in veel gevallen niet los van elkaar kunnen worden gezien. In sommige opzichten kan het boek niet uitputtend worden genoemd. Zo had ik wel meer willen lezen over de materiële infrastructuur: dijken, sluizen en andere kunstwerken worden nu nauwelijks vanuit dit gezichtspunt behandeld. Het opgenomen kaartmateriaal laat, vooral door het kleine formaat, te wensen over. Hopelijk kan Schreiner in de toekomst nog eens aandacht besteden aan deze aspecten van de Kleefse waterstaatsgeschiedenis. Een ander desideratum is een moderne uitgave van 'Rechtsbronnen van het Kleefse waterstaatswezen'. Uit het achter in het boek opgenomen 'Verzeichnis der wichtigsten Rechtsquellen zum Deichschauwesen im Klevischen' blijkt dat zo'n uitgave geen overbodige luxe is.

3--Ibidem, 608-612.